

RAPPORT

BILLA- HEMMESJÖ

FÖRDJUPAD BESKRIVNING AV EN KULTURMILJÖ AV
RIKSINTRESSE

Billa-Hemmesjö [G25] – Fördjupad beskrivning av en kulturmiljö av riksintresse

Framställt av: KMV forum AB, Bäckaby Landskap och WSP group
www.kmvforum.se; <http://www.wspgroup.com/sv/WSP-Sverige/>
Uppdragsansvarig: Mia Björckebaum, KMV forum
Medverkande: Emy Lanemo, KMV forum
Stefan Höglin, Bäckaby Landskap
Cecilia Lindqvist, WSP group

Beställning: Länsstyrelsen i Kronobergs län
Länsstyrelsen i Kronobergs län
351 86 VÄXJÖ
Telefon 010 223 70 00

November 2015

Rapporten kan laddas ner från Länsstyrelsens webbplats
www.lansstyrelsen.se/kronoberg under Publikationer/Kulturmiljö

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

Kortfattad överblick	4
<i>Sammanfattning</i>	5
<i>Riktlinjer</i>	6
Bakgrund	8
<i>Riksintresseprojektet</i>	8
<i>Vad är en riksintressant kulturmiljö?</i>	9
<i>Utgångspunkterna i Billa-Hemmesjö</i>	10
<i>Planläge, program och övrig lagstiftning</i>	10
Kulturhistorisk analys	11
<i>Den regionala skalan</i>	11
<i>Den lokala skalan</i>	12
Landskapet idag	13
Kort historik	14
Kyrkobyggande regionalt och nationellt	18
<i>Bedömning</i>	21
Miljöns riksintressanta värde	21
Fysiska uttryck i landskapet	22
<i>Riktlinjer</i>	24
<i>Förslag på ändringar</i>	27
Källförteckning	28

KORTFATTAD ÖVERBLICK

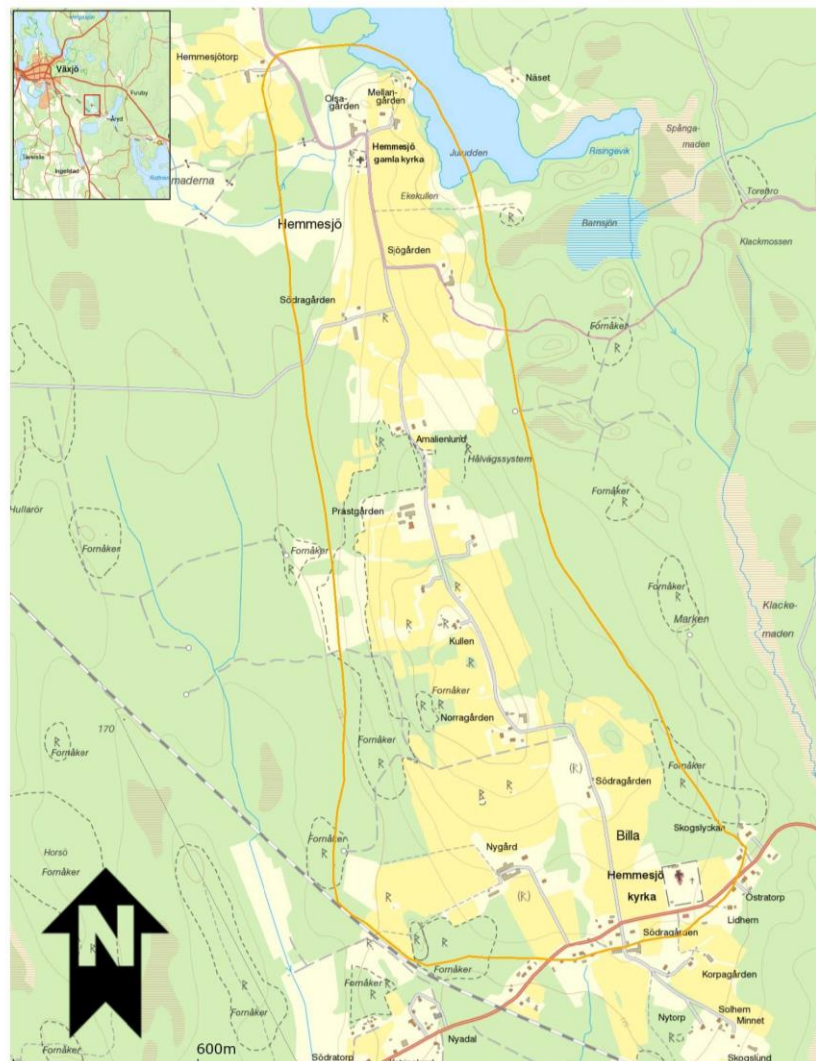
Billa-Hemmesjö [G25] (Hemmesjö sn)

Motivering:

Odlingslandskap som pedagogiskt visar en bygd framväxt från förhistorisk tid till sent 1800-tal (Fornlämningsmiljö, Kyrkomiljö, Gårdsmiljö)

Uttryck för riksintresset:

Hemmesjös 1100-tals kyrka. Den nya kyrkan från 1848 uppfördes långt ifrån den medeltida, närmare Årjys järnbruk. Vägen mellan kyrkorna löper centralt genom den odlade bygden och kantas av odlingslandskap med välbevarade gårdsbildningar, stenmurar, odlingsrösen m.m. samt ensamliggande eller i mindre grupper belägna rösen och kvadratiska stensättningar, som utom bosättning under bronsålder och äldre järnålder. Norr om Hemmesjö finns ett yngre järnåldersgravfält.

SAMMANFATTNING

Riksintresset Billa-Hemmesjö är ett av Växjö kommuns åtta riksintressen för kulturmiljövård. Miljön omfattar byarna Hemmesjö och Billa, som båda ligger i anslutning till en tre kilometer lång höjdrygg (drumlin), orienterad i nord-sydlig riktning. Vid åsens nordligaste läge ligger Hemmesjö medeltida kyrka uppförd under 1100-talets slutskede. Kyrkan var en av biskopens prebendekyrkor, vilket syns genom flera påkostade detaljer såsom de rikt ornamenterade portarna. Strax norr om kyrkan ligger de gårdar som ursprungligen utgjorde Hemmesjö bytomt, och längs med drumlinens rygg finns flera utflyttade gårdar. I områdets södra del ligger den bebyggelse som hör till byn Billa. Hemmesjö nya kyrka ligger i Billas södra del, invid Billavägen som i öst-västlig riktning förbinder Åryd med Tegnaby. Området är fornlämningsrikt, och visar i sin helhet på utvecklingen av ett småländskt landskap från förhistorisk tid till det sena 1800-talet.

Billa-Hemmesjö är ett av de odlingslandskap i länet där, den för Småland typiska, utvecklingen av kyrkolandskapet under sent 1700-tal och hela 1800-talet är väl läsbar. Hemmesjö gamla kyrka representerar de många romanska kyrkor som uppfördes i de Småländska centralbygderna, och som utan större om- eller tillbyggnader användes fram till 1700- och 1800-talets explosionsartade befolkningsökning. Genom socknens båda kyrkor är det möjligt att utläsa den utveckling som, i ett nationellt perspektiv, är särskilt utmärkande för Småland, Väster- och Östergötland - d.v.s. ett omfattande nybyggande av kyrkor som ibland ledde till att den medeltida kyrkan revs och ibland till att den fick stå kvar men lämnades öde. Billa - Hemmesjö utgör ett sammansatt landskap där de båda kyrkorna, odlingslandskapet med sina väl synliga strukturer från både det förindustriella landskapet och 1800-talets skiften tillsammans visar på de småländska landskapets utveckling under 1700- och 1800-talen.

Det råder inget större förändringstryck i eller i anslutning till riksintresset. Föreliggande fördjupning är ett led i arbetet med att förbättra kunskapsläget för länets riksintressen, och syftar framförallt till att tydliggöra de historiska skeenden som återspeglas inom riksintresset och hur detta tar sig uttryck i landskapet. Genom riksintresset löper Billavägen, här har villa- och jordbruksbebyggelse växt fram under 1800- och 1900-talen, framförallt som en följd av sockencentrats etablering i Billa. Längs med Billavägen kan fortsatt bebyggelse med fördel lokaliseras, medan bygglov och avstyckningar bör hanteras restriktivt i det agrara landskapet.

RIKTLINJER

Att ta tillvara ett riksintresse i planering eller projektering handlar dels om att utnyttja värdenas potential för en hållbar utveckling, dels om att förhindra påtaglig skada. En åtgärd får, enligt miljöbalken 3 kap 6 §, inte leda till att riksintresset påtagligt skadas. Samtidigt bär ett riksintresse på resurser och möjligheter som ska tas tillvara i samhällsplaneringen. Följande riktlinjer ger ett antal exempel på hur skada kan undvikas, och miljön vårdas, stärkas och utvecklas:

- Bebyggelse eller andra anläggningar som stör kyrkornas visuellt dominerande läge i landskapet kan medföra påtaglig skada.
- Fornvård är grundläggande för att brons- och järnåldersgravarna ska vara syn- och upplevelsebara. Gravfälten tillhör riksintressets bärande värden, och indikerar byarnas långa kontinuitet. Tillstånd enligt 2 kap KML om att rubba, ta bort, gräva ut, täcka över eller genom bebyggelse, plantering eller på annat sätt ändra riksintressets gravfält bör i regel inte beviljas.
- Den utpräglade jordbruksbygden tillhör ett av riksintressets värden. Överföring av odlingsmark till skogsmark, samlad villabebyggelse eller liknande åtgärder som ändrar miljöns karaktär av odlingsbygd kan, beroende på omfattning och lokalisering, medföra påtaglig skada.
- Vidgning av byvägen mellan Billa och Hemmsjö eller andra åtgärder inom vägområdet som ger vägen ett mer storskaligt uttryck eller skapar barriärer mellan vägen och omkringliggande landskap kan medföra påtaglig skada. Utformningen är vid sådana åtgärder en viktig fråga
- Längs med Billavägen har jordbruksbebyggelse och villabebyggelse av olika karaktär vuxit fram, från 1800-talets slut och under 1900-talet. Bebyggelsens framväxt förklaras av sockencentrumets lokalisering vid häradsvägen. Fortsatt utökad villa- eller småhusbebyggelse längs med vägen bedöms inte kunna minska riksintressets läsbarhet, utan kan tvärtom med fördel lokaliseras hit.

1. Hemmesjö gamla kyrka med sin tidigromanska karaktär. Kyrkan var en av biskopen i Växjö's prebendekyrkor, om detta vittnar flera påkostade detaljer.
2. Längs med drumlinens rygg löper byvägen, vilken omgärdas av sammansatta odlingsmarker. Här ligger de mest fördelaktiga jordarna, och de har brukats från förhistorisk tid till idag.
3. Billa Södregård ligger kvar på platsen för Billa's historiska byform. Flera av gårdarna i Billa har kvar sin 1800-tals karaktär. I fonden syns tornet till Hemmesjö nya kyrka, en av de tydligaste uttrycken för bygdens utveckling och starka befolkningsökning under 1700- och 1800-talen.

Riksintresse för kulturmiljövård Billa-Hemmesjö[G 10] (Bolmsö sn)

Motivering:

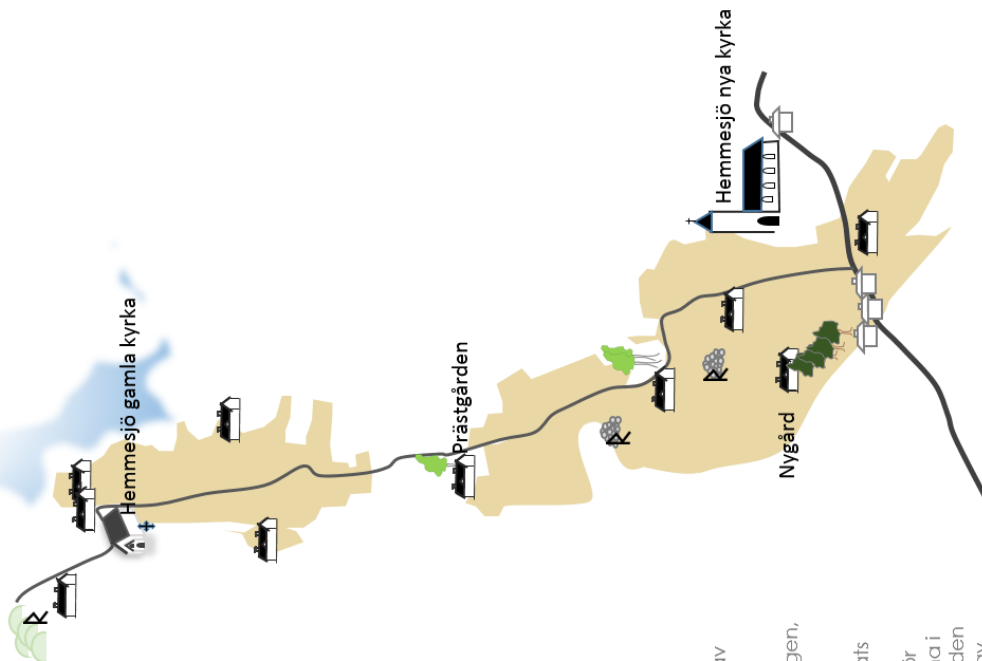
Rik förlämningsmiljö från bronsålder och järnålder, som indikerar att Bolmsö under yngre järnålder framstår som centrum i en större region.

Uttryck för riksintresset:

Rösen och tre järnåldersgravfält, dominerade av högar, i ett fall med domarringar. Bebyggelsens lokalisering är präglad av det år 1859 genomförda laga skiftet. Bynamnet Husaby

Ett urval riktlinjer:

- Någon form av fornvård är grundläggande för att förlämningsmiljöerna ska vara syn- och upplevelsebara.
- Gravar, järnåldersgravfält och kyrkoruinen tillhör riksintressets bärande värden. Tillstånd enligt 2 kap KML om att rubba, ta bort, gräva ut, täcka över eller genom bebyggelse, plantering eller på annat sätt ändra en av riksintressets förlämningsbär i regel inte beviljas.
- Bebyggelse eller andra anläggningar som stör de visuella sambanden mellan den traditionella gårdsbebyggelsen och förlämningsmiljöerna kan medföra påtaglig skada.
- Den utpräglade jordbruksbygden tillhör ett av riksintressets värden. Överföring av odlingsmark till skogsmark, samlad villabebyggelse eller liknande åtgärder som ändrar miljöns karaktär av odlingsbygd kan, beroende på omfattning och lokalisering, medföra påtaglig skada. Detta gäller särskilt bebyggelsens spridda karaktär som utgör ett viktigt regionalt karaktärsdrag.

BAKGRUND

RIKSINTRESSEPROJEKTET

Länsstyrelsen i Kronobergs län arbetar, sedan 2008, med att förbättra informationen kring länets kulturmiljöer av riksintresse. Tjugo riksintressen har hittills fördjupats, och två utredningsområden – Hohult i Uppvidinge kommun och Ängsfruktodlingarna i Tingsryd kommun har utretts och av Riksantikvarieämbetet beslutats som riksintressen. Parallellt med framtagandet av kunskapsunderlag har även tre intervjuundersökningar genomförts med länets kommuner angående hanteringen av dessa områden. Undersökningarna har visat att kommunerna generellt upplever eller har upplevt svårigheter i samband med planering inom riksintressanta kulturmiljöer. Man har därför efterfrågat förtydligande av riksintressenas motivering, värdekärnor och avgränsning. Genom intervjuundersökningarna upprättades även en prioriteringslista över länets mest utsatta riksintressen.

Under åren 2015-2017 genomför konsultföretagen KMV forum, Bäckaby landskap och WSP group fördjupningar för sammanlagt fjorton riksintressen på uppdrag av Länsstyrelsen. Dessa fjorton riksintressen utgör de resterande riksintresse i länen som ännu saknar fördjupade underlag. Arbetet utförs efter den dialogmodell som har utarbetats och använts av Länsstyrelsen i de tidigare fördjupningsarbetena. Modellen lägger fokus på en dialog mellan stat och aktuella kommuner, och fördjupningen framställs muntligt för folkvalda och tjänstemän vid respektive kommun. Utöver den muntliga presentationen tas också en skriftlig rapport samt en affisch fram, där riksintressets värden på ett kondenserat sätt presenteras tillsammans med de riktlinjer som utredningen resulterat i.

Fördjupningen utgår från Riksantikvarieämbetets motivtext och befintligt källmaterial. Användningen av bilder och kartmaterial är central i Länsstyrelsens presentationsmodell, och syftar till att förbättra dess pedagogiska kvalitet. Föreliggande rapport baseras på den muntliga presentationen, och utgör den skriftliga redovisningen av den fördjupade beskrivningen.

VAD ÄR EN RIKSINTRESSANT KULTURMILJÖ?

Kulturmiljövårdens totalt ca 1650 riksintressen spänner över en långs tidsrymd, från forntida boplatsoområden till efterkrigstidens förortsmiljöer och omfattar ett brett urval av miljöer som innefattar såväl landsbygd som stadslandskap. De riksintressanta kulturmiljöerna är miljöer där ett betydelsefullt historisk skeende eller företeelse särskilt väl går att utläsa eller uppleva i dagens landskap. Sammantaget ska de ge en bred, nyanserad och övergripande bild av samhällets historia och de ska belysa ett brett spektrum av tidsperioder, utvecklingsskeden och händelser som har varit av betydelse för samhällsutvecklingen.

Det är sammansatta miljöer där landskapet, bebyggelse av olika slag, kommunikationsstrukturer eller andra fysiska uttryck tillsammans bildar en komplex helhetsmiljö.

Riksintressen för kulturmiljövården är områden som förändras i takt med samhällsutvecklingen, men där de kulturhistoriska värdena ska utgöra en särskilt tungt vägande aspekt vid beslut om ändrad markanvändning. Dessa områden bär på resurser och möjligheter som inte bara ska skyddas från skada, men också tas tillvara som de resurser de är i samhällsutvecklingen. Hushållningsbestämmelserna utgår från att olika aktörer genom god planering och hänsyn så långt möjligt ska hushålla med mark- och vattenområden och den fysiska miljön i övrigt.

Miljöbalkens hushållningsbestämmelser

Hänsyn till kulturmiljöer av allmänt intresse och av riksintresse regleras i de s.k. hushållningsbestämmelserna i 3 och 4 kap. miljöbalken (1998:808).

Bestämmelsernas syfte är att ge stöd i avgörandet av hur mark- och vattenområden ska användas, och reglerna ska tillämpas så att en god hushållning främjas.

Bestämmelserna om 3 och 4 kap. miljöbalken aktiveras endast vid *ändrad* markanvändning, och kan därför inte användas för att upphäva en pågående verksamhet. De ska tas i beaktande vid vissa beslut eller tillståndsprövningar enligt bl.a. plan- och bygglagen och miljöbalken.

Miljöbalkens 3 kapitel 6 § avser sådana kulturmiljöer som anses särskilt värdefulla från en nationell synpunkt och som därför ska skyddas mot åtgärder som *påtagligt* kan påverka eller skada områdets karaktär. Uttrycket *påtagligt skada* avser sådana åtgärder som kan ha en bestående negativ inverkan eller tillfälligt ha en mycket stor negativ inverkan.

6§ Mark- och vattenområden samt fysisk miljö i övrigt som har betydelse från allmän synpunkt på grund av deras naturvärden eller kulturvärden eller med hänsyn till friluftslivet skall så långt som möjligt skyddas mot åtgärder som kan påtagligt skada natur- eller kulturmiljön. Behovet av grönområden i tätorter och i närheten av tätorter skall särskilt beaktas. Områden som är av riksintresse för naturvården, kulturmiljövården eller friluftslivet skall skyddas mot åtgärder som avses i första stycket.

UTGÅNGSPUNKTERNA I BILLA-HEMMESJÖ

I Växjö kommun finns åtta riksintressen för kulturmiljövård. De spänner över stifts- och residensstaden Växjö, godslandskapet Bergkvara, fornlämningsmiljön i Hult-Sandsjö-Ormesberga samt flera odlingslandskap av skiftande karaktär och tidsdjup. Fördjupade beskrivningar har tidigare tagits fram för Växjö stad, Bergkvara, Ingelstad-Torås-Torsjö och Jät

Växjö kommun har tidigare uppgett (Länsstyrelsens intervjuundersökning 2012) att framförallt Växjö och Bergkvara berörs av ett högt exploateringsstryck, medan övriga områden kan beröras av bygglovsärenden och i vissa fall av kommunens vindbruksplan och/eller LIS-plan. Länsstyrelsen tar nu fram fördjupade beskrivningar för resterande 14 riksintressen som ännu inte gått igenom. Den fördjupade analysen av Billa-Hemmesjö är ett led i det arbetet, övriga tre riksintressen kommer fördjupas under år 2016, och riksintresset Bergkvara kommer att få en uppdaterad fördjupning.

PLANLÄGE, PROGRAM OCH ÖVRIG LAGSTIFTNING

Växjö kommuns översiktsplan (2005) anger att landsbygdens kulturmiljöer ska värnas genom att nya byggnader utformas på ett vis som tar hänsyn till omgivande bebyggelse och landskap (kap 3.1.3). Den nya byggnaden ska, enligt översiktsplanen, smälta in på ett naturligt sätt, och det yttre formspråket bör studeras noga liksom placeringen av byggnaden. Riksintresset Billa-Hemmesjö behandlas i kapitlet om Allmänna intressen, Riksintressen (kap 3.3.4). Kommunens ställningstagande gällande riksintresset formuleras såhär:

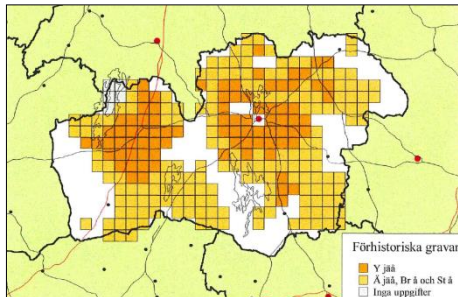
Ställningstagande: Inom området får åtgärder inte vidtas som kan medföra påtaglig skada på riksintresset. Området finns med i byggnadsnämndens kulturmiljöprogram för landsbygden (1989-04-26 §106). Växjö kommun har inte för avsikt att bilda kulturresevat eller områdesbestämmelser för området.

Skydd: Hänsyn till riksintresset ska tas vid eventuellt marklov, bygglov eller detaljplan.

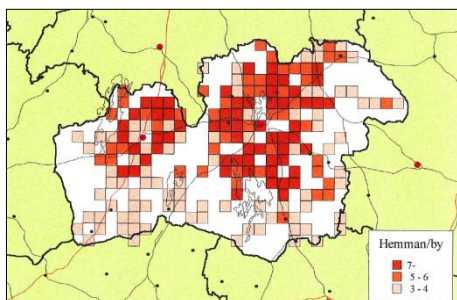
I kommunens vindbruksplan, tematiskt tillägg till översiktsplanen, anges området kring Billa-Hemmesjö som olämpligt för utbyggnad av vindkraft. Billa-Hemmesjö är inte utpekad som särskilt område för landsbygdsutveckling i strandnära läge i kommunens LIS-plan. Inom riksintressets utbredning finns flertalet fornlämningar och fornlämningsmiljöer av olika typ, varav vissa ingår i riksintresset. Samtliga fornlämningar omfattas av 2 kap kulturmiljölagen, i vilken skydd av fornlämningar regleras. Såväl Hemmesjö gamla som nya kyrka omfattas av 4 kap kulturmiljölagen. Billa-Hemmesjö finns beskrivet i det regionala kulturmiljöprogrammet som återfinns på Länsstyrelsens webbsida.

KULTURHISTORISK ANALYS

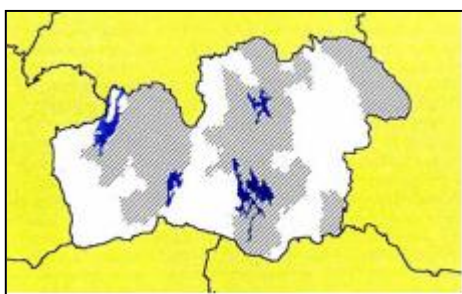
DEN REGIONALA SKALAN

De förhistoriska gravarnas ålder och utbredning.

Byarnas storlek och utbredning.
Rekonstruerade utifrån
fastighetsbeteckningen på ekonomiska
kartan 1950.

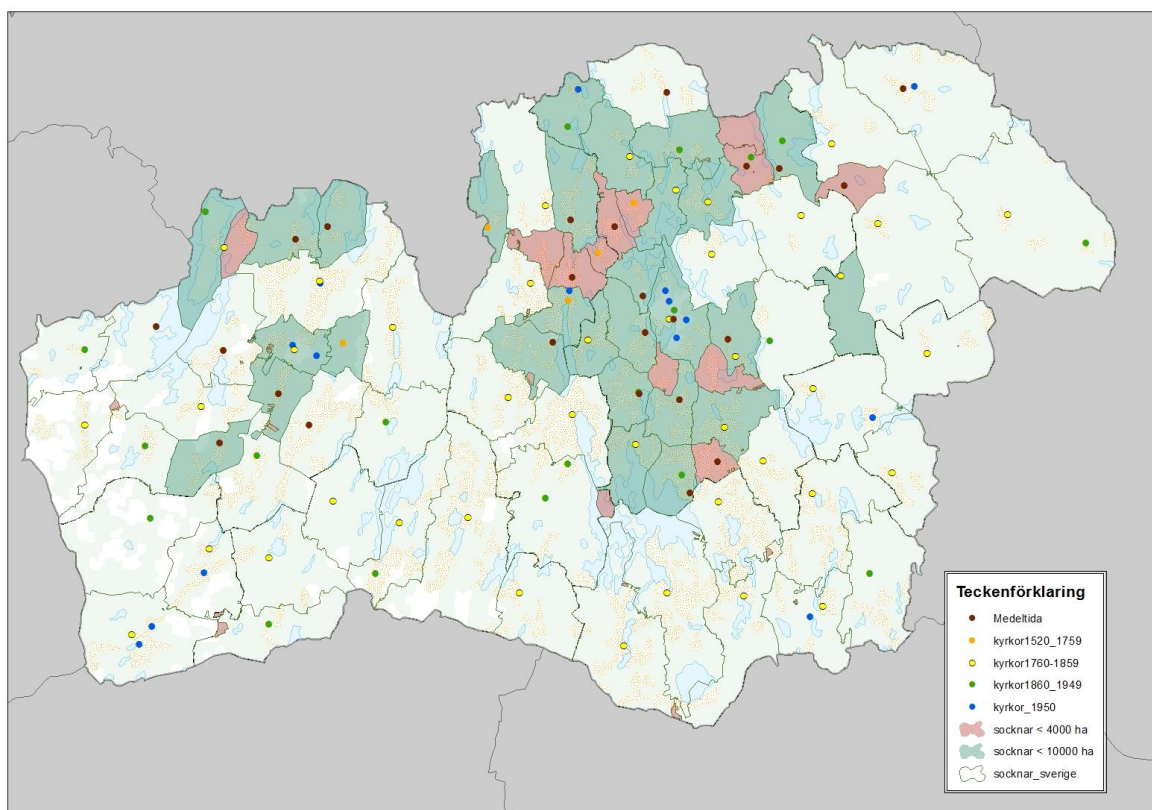

Frälsets utbredning vid medeltidens slut.

Källa: Stefan Höglin, Agrarhistorisk
landskapsanalys, Kronobergs län, 1998.

Kronobergs län utmärks av två historiska centralbygder som sträcker sig i nordsydlig riktning, ett i väster som i stora drag breder ut sig kring Ljungby med omnejd och ett i öster kring Växjö och Alvesta. Här har odlingsförutsättningarna varit relativt goda och koncentrationen av bebyggelse i form av både byar och herrgårdar, kommunikationsleder och sockencentrum har traditionellt sett varit högre här än i centralbygdernas utkanter. I centralbygderna finns även de äldsta och tätaste spåren av förhistorisk bosättning, samtidigt som spåren av äldre tider i högre grad har odlats bort i dessa delar än i länets mer marginella delar. Historiskt sett kan centralbygden i Småland definieras som ett område som haft en fast bosättningshistoria sedan förhistorisk tid, med centrala funktioner åtminstone sedan medeltid. Byarna ha varit stora med minst 5-6 gårdar, ofta fler. Ekonomin har haft en inriktning på jordbruk och i jämförelse med den perifera bosättningen har de centralt belägna bygderna haft bättre förutsättningar att bedriva åkerbruk.

Hemmesjö socken ingår i den centralbygd som sträcker sig från Helgasjön till sjön Åsnen, och som under medeltiden utgjorde huvudbygd i folklandet Varend. Varend var länge den enda del som utgjorde Växjö stift (instiftat år 1163), medan övriga Småland ingick i Linköpings stift. Först efter reformationen utökades stiftet så att merparten av de Småländska socknarna införlivades. I Varends och Finnvedens centralbygder är socknarna generellt sett mindre än i mer perifera landskap, och de tidigmedeltida kyrkorna är många. Socknarnas storlek återspeglar den högre befolkningstätheten i dessa områden under tidig medeltid och framåt.

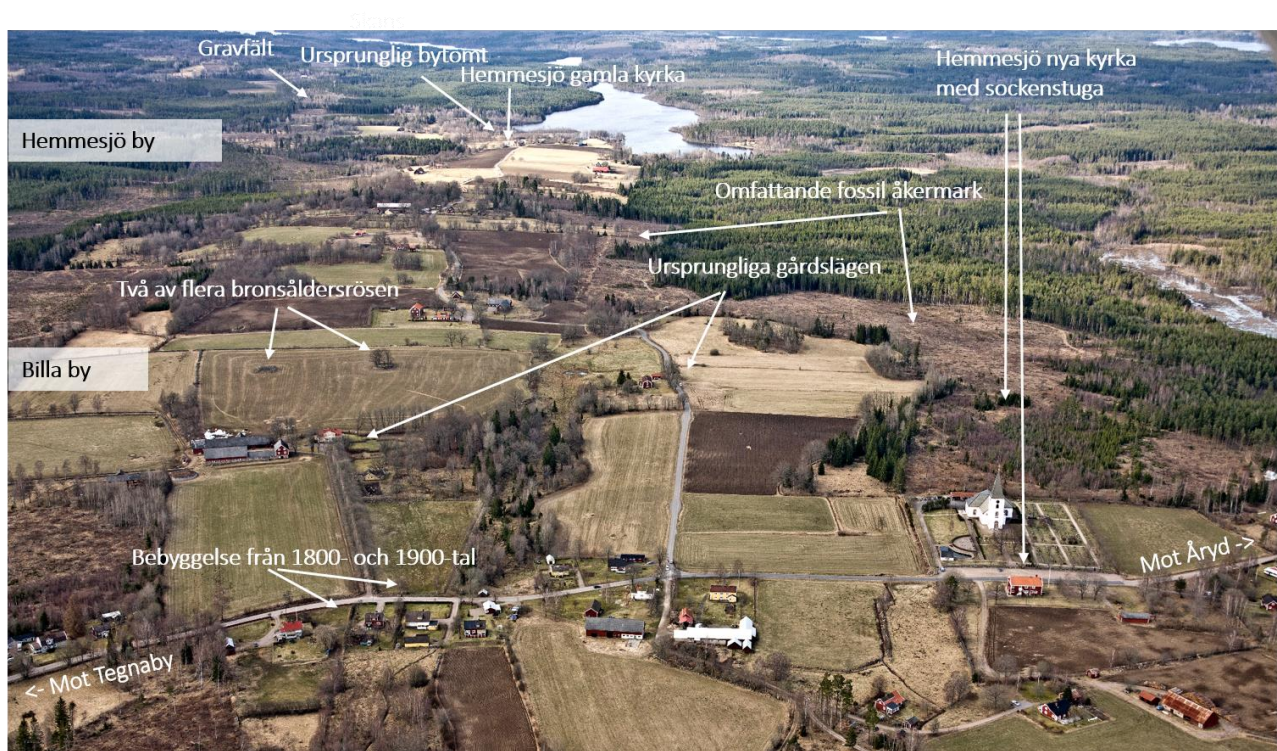
Kartan visar de olika generationernas kyrkor och Kronobergs läns alla socknar. De minsta socknarna, mindre än 4000 ha samt mindre än 10 000 ha, har skilts ut - och dessa överensstämmer väl med Värends och Finnvedens centralbygder. Den stora merparten av de medeltida och tidigmoderna kyrkorna återfinns i centralbygdens mindre socknar. Kartan visar också vilka socknar som innehåller både en medeltida och en senare kyrka. Karta: Emy Lanemo, källa: FMIS och Bebyggelseregistret, RAÄ

DEN LOKALA SKALAN

LANDSKAPET IDAG

Byarna Hemmesjö och Billa ligger i anslutning till en tre kilometer lång höjdrygg (drumlin), orienterad i nord-sydlig riktning. I Hemmesjö är den äldsta agrara bebyggelsen lokaliserad till åsens nordligaste ände. I övrigt har bebyggelsen en spridd karaktär, merparten i höjdlägen längs med vägen som följer drumlinens rygg, men där finns även ett antal gårdar längre ned längs sluttningarna. Odlingslandskapet kännetecknas av en väl sammanhållen åkerstruktur på höjdryggens krön med betade hagar på framförallt den västra sidan. Vid åsens nordligaste läge ligger Hemmesjö medeltida kyrka uppförd under 1100-talets slutskede. I områdets södra del ligger den bebyggelse som hör till byn Billa. Hemmesjö nya kyrka ligger i Billas södra del, invid Billavägen som i öst-västlig riktning förbinder Åryd med Tegnaby. I sockencentrat finns ett komministerboställe som idag används som sockenstuga, medan skolan och kyrkstallarna har rivits under 1900-talet. Längs med Billavägen finns Södregård, en under Laga skiftet utflyttad jordbruksfastighet, och blandad bebyggelse från 1800-1900-talet, vilken troligen uppstått som en följd av uppförandet av Hemmesjö nya kyrka. Sydväst om riksintresset går Emmabodabanan, som förbinder Växjö med Hovmantorp. Väster om Billa fanns under början av 1900-talet Billa hållplats.

Området är fornlämningsrikt, och innehåller gravar från såväl brons- och järnåldern. Strax norr om Hemmesjö gamla kyrka ligger ett järnåldersgravfält (Hemmesjö 45:1) som troligen kan kopplas till Hemmesjö by. Ett ytterligare gravfält finns i riksintressets syd-västra spets (Hemmesjö 34:1). De två gravfälten består av 20 respektive 6 gravar med rösen, runda stensättningar och högar. Gravanläggningarna representerar både bronsålderns och järnålderns bosättningar. Inom riksintresset finns även 13 fornlämningsplatser med framförallt enstaka stensättningar och rösen. Väster om Billa bys gamla tomt finns även resterna av hägnaden i en fägata (Hemmesjö 999), en rest från odlingsmarkens uppdelning innan skiftena. I de nuvarande odlingsmarkernas utkanter finns stora ytor med fossil åkermark.

Flygbilder över hela riksintresset, samt över Hemmesjö by. Foto: Länsstyrelsen i Kronobergs län

KORT HISTORIK

En av de tidigaste socknarna i Växjö stift

Hemmesjö socken ingick från 1163 i Växjö stift, precis som övriga socknar i Värend. I socknen ingick Hemmesjö by som vid medeltidens slut innehöll sju gårdar, av vilka fem tillhörde biskopsämbetet i Växjö. I socknens södra del fanns Billa, som under medeltiden utgjorde en sätesgård. Hemmesjö gamla kyrka tros ha uppförts ungefär samtidigt som stiftet instiftades, kring år 1170. Kyrkan fungerade troligen som en av biskopens prebendekyrkor, vilket innebär att socknens inkomster gick till kostnaderna för biskopsämbetet. Ännu på 1700-talet ägdes merparten av byn Hemmesjös gårdar av biskopen i Växjö.

En av Värends tidigmedeltida stenkyrkor, och en representant för de mest intensiva kyrkobyggnadsperioderna i Småland

1100-och 1200-talet representerar den mest intensiva kyrkobyggnadsperioden i Kronoberg innan 1800-talets omfattande byggen. I Värend byggdes en stor andel av kyrkorna i trä, antagligen beroende på de stora kostnader som uppförandet av det nya stiftets domkyrka i Växjö krävde. Kring år 1300 tros så ca 20 st av de totalt ca 60 kyrkorna i Värend ha varit byggda i sten. Hemmesjö kyrka är en av Värends tidigmedeltida stenkyrkor, där koret och långhuset utgör de äldsta delarna medan sakristian tillkommit senare. En fristående klockstapel i trä ska också ha funnits, och syns avbildad på 1700-talets karta över Hemmesjö. Vid den södra porten fanns troligen ett vapenhus av trä, där en antydning till ett takfall fortfarande syns i putsen. Under 1400-talet genomgick Hemmesjö kyrka om- och tillbyggnader i form av sakristian och takkonstruktionens kryssvalv.

1700- och 1800-talens kraftiga befolkningsökning ger upphov till många nya kyrkor

Under 1700-talets slut och under hela 1800-talet ökade folkmängden i Småland kraftigt. Före industrialismens och urbaniseringens genombrott ledde denna folkökning bland annat till en arbetsinvandring till Danmark och Tyskland och till en, från Småland, exceptionellt hög emigration till Amerika. Befolkningsökningen kulminerade kring 1880, då folkmängden i Småland hade ökat från ca 350 000 personer år 1810 till 610 000 personer år 1860.

1854 invigs Hemmesjö nya kyrka, och den gamla lämnas att förfalla

Ett resultat av folkökningarna var att de medeltida trä- och stenkyrkorna inte längre rymde församlingen. I många fall rymde kyrkorna inte mer än en fjärdedel eller tredjedel av socknens samlade befolkning. I Småland, liksom i Väster- och Östergötland, ersattes så en omfattande del av det medeltida kyrkbeståndet med nybyggda kyrkor under 1700- och 1800-talen. Redan under 1700-talet ansågs Hemmesjö kyrka trång för församlingen och i slutet av århundradet skissades det på en större ombyggnad, men planerna skrinlades till förmån för bygget av en ny och större kyrka. Detta blev särskilt aktuellt efter den kungliga resolution som 1843 slog fast att Tegnaby och Hemmesjö församlingar skulle hålla sig med en gemensam kyrka. Bygdens nya kyrka anlades vid Häradsvägen söder om Billa, mitt emellan de två gamla sockencentrumen. När den invigdes 1854 auktionerades virket i den gamla kyrkans inredning och klockstapel ut och kyrkan lämnades att förfalla. Från den gamla klockstapeln räddades dock de två järnbeslagna ekdörrarna som nu pryder kyrkan. Under 1920-talet restaurerades ödekyrkan till användbart skick och 1949 återinvigdes den. Hemmesjö nya kyrka uppfördes efter

ritningar av Johan A. Hawerman, en av Överintendentämbetets tjänstemän. Hemmesjö nya kyrka är en korskyrka i historiserande blandstil, byggd i sten, putsad och vitkalkad med tegelorneringar i fasaden. Efter flytten av sockencentrum har en blandad hus- och villabebyggelse från 1800- och framförallt 1900-tal växt fram längs med Billavägen.

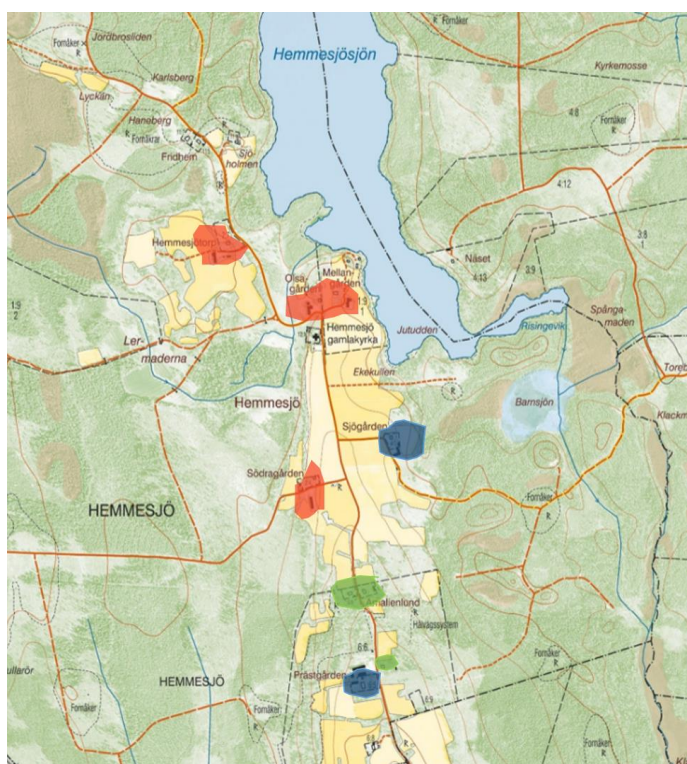
Hemmesjö nya kyrka.
Foto: Stefan Höglin

1700- och 1800-
talen: omfattande
förändringar av
både
kyrkolandskapet
och av
odlingslandskapet

I både Billa och
Hemmesjö leder
laga skiftet till
utflyttning av
gårdar och
hopslagning av
inägorna

I ff.a. Hemmesjö är
både den
ursprungliga
bytomten och de
utflyttade
gårdarna väl
synliga

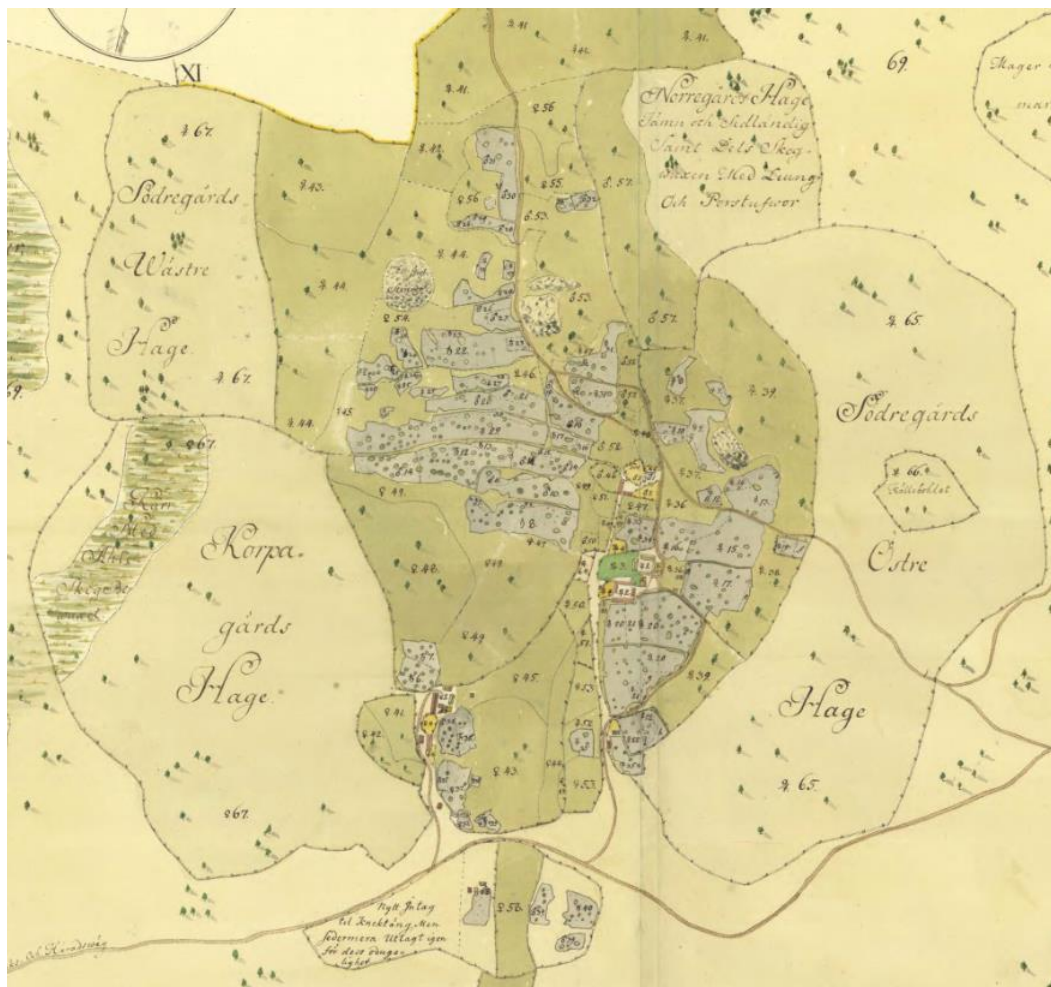
1700- och 1800-talen ser inte bara omfattande förändringar av kyrkolandskapen, även bebyggelsestrukturen och odlingslandskapet förändras genomgående genom periodens skiftesreformer. Hemmesjö, som med sina sju hemman utgjort socknens största by, genomgick storskifte 1763 och laga skifte 1872. Innan skiftena utgjordes byn av en samlad bykärna strax norr om kyrkan där fem hemman (Olsagård, Mellangård, Sjöagård, Månsagård och Thomasgården/Prästgården) låg samlade. Strax norr om och något avskilt från byn låg Hemmesjö torp. Södregården låg redan innan laga skiftet skild från de övriga gårdarna, sydväst om bytomten. Storskiftet innebar att respektive hemmans ägor samlades i större enheter, medan laga skiftet innebar en fortsatt omstrukturering av markerna samt omfattande förändringar av bebyggelsebild. Flera av gårdarna flyttades ut längs med drumlinens höjdrygg och sluttningar, och prästgården förlades längst i söder närmare den nya kyrkan i Billa. Billa utgjordes i slutet av 1700-talet av två frälsehemman, bestående av Södregården samt Norregården och Korpargården, där de två sista tillsammans utgjorde ett helt hemman. Södregården och Norregården låg relativt samlade längs med den nuvarande vägen Billa-Hemmesjö, medan Korpargården under början av 1700-talet torde ha flyttats till det läge där Nygården idag ligger. I Billa genomfördes aldrig storskiftet, då samtliga hemman var frälsehemman som ägdes av brukspatronen vid Åry herrgård. Först i samband med laga skiftet 1865 förändras bygdens bebyggelsestruktur, och flera av gårdarna flyttar ut.

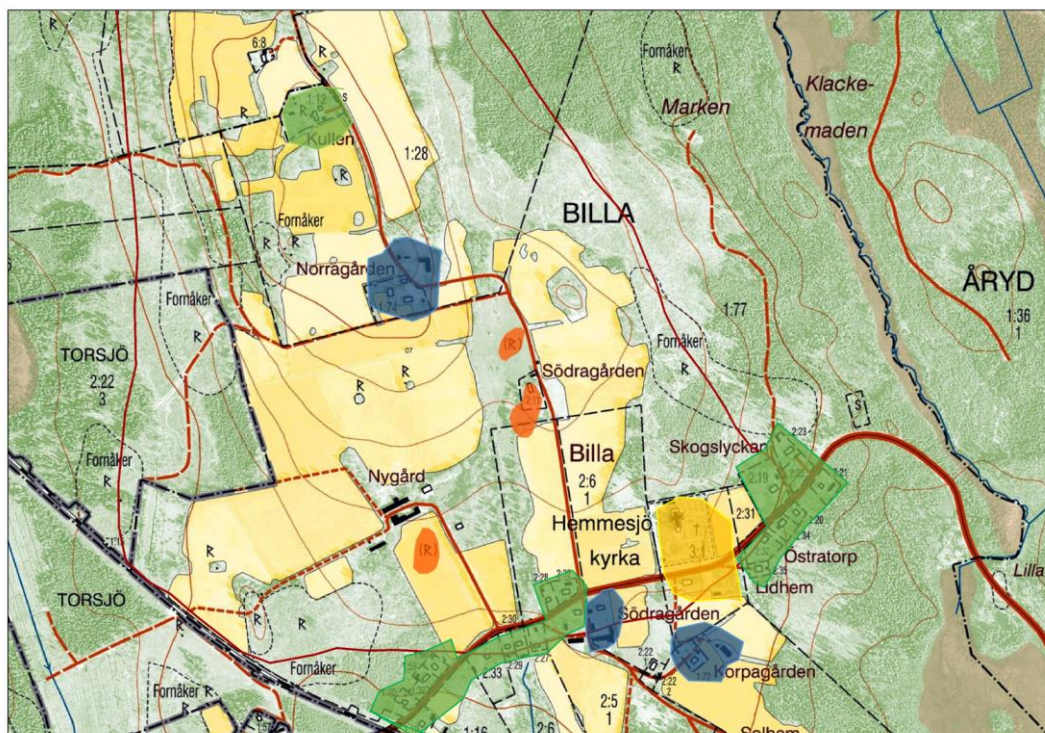
Den övre bilden visar Storskifteskartan över Hemmesjö by från 1763. Fem hemman (B-F) ligger samlade strax norr om kyrkan, medan Hemmesjö torp (A) är lokaliserat strax norrut och Södragård (G) ligger avskilt, söder om bytomten. Källa: Lantmäteriet

Den nedre karbillden visar dagens bebyggelsebild. De röda markeringarna visar den bebyggelse som har behållit sina lägen sedan tiden innan skiftesreformerna, de blåa markerar utflyttade gårdar och de gröna markeringarna visar senare uppkommen bebyggelse. Prästgården är en av de gårdar som flyttar ut från den ursprungliga bytomten för att lokaliseras på bygränsen mellan Hemmesjö och Billa.

Den övre bilden visar Storskifteskartan över Billa by från 1743. Bebyggelsen består av Korpargården, Södregården och Norregården. Korpargårdens läge motsvaras av dagens Nygård, medan dagens Södregård ligger i samma läge som dåtidens Norregård skulle komma att flyttas ut under laga skiftet. Källa: Lantmäteriet

Den nedre karbilden visar dagens bebyggelsebild. De röda markeringarna visar den bebyggelse som har behållit sina lägen sedan tiden innan skiftesreformerna - Södregården och Nygård som lätt har förskjutits. De blåa markerar utflyttade gårdar och de gröna markeringarna visar senare uppkommen bebyggelse. Gul markering visar kyrkan med tillhörande bebyggelse.

KYRKOBYGGANDE REGIONALT OCH NATIONELLT

Kyrkobyggandet i Småland präglas av framförallt två starka perioder: tidig medeltid och 1700-1800-talets ny- och ombyggnad. I Finnvedens, Värends och Njudungs centralbygder uppfördes de tidigaste kyrkorna, och här låg socknarna också tätt på grund utav den högre befolkningstätheten. Kyrkobyggandet var mycket intensivt under 1100- och 1200-talet, särskilt i de småländska centralbygderna. I hela Småland, men särskilt i Varend var uppförandet av träkyrkor vanligt. En förklaring till detta är det kostsamma bygget av stiftets domkyrka i Växjö. Merparten av dessa romanska kyrkor användes i sort sett i oförändrat skick fram till det sena 1700-talets och 1800-talets nybyggnationer.

Under 1300-talet stagnerade kyrkobyggandet tydligt, både till följd av de föregående århundradenas utbyggnad men troligen också till följd av oroligheterna under de dansk-svenska krigen och den utarmning som följde på 1300-talets stora pestepidemi, Digerdöden. Under 1400- och 1500-talen är det en fortsatt låg aktivitet, och endast i de strategiska centralorterna och i städerna genomfördes om- och tillbyggnader. Prebendekyrkan i Hemmesjö är ett exempel på en sådan strategisk kyrka, och här uppfördes en ny sakristia samtidigt som taket välvdes med hjälp av enkla kryssvalv i tegel. Vålvning var kostsamt och något som förblev ovanligt i hela Varend. Hemmesjö kyrka, Moheda kyrka och släkten Trolles patronatkyrka i Bergkvara är några av de få exempel som finns.

I början av 1500-talet, då omfattande ombyggnationer av Växjö Domkyrka var genomförda, gjordes en samlad insats för att byta ut några av stiftets träkyrkor till enkla salkyrkor i sten (t.ex. Sjösås och Aringsås kyrka). I övrigt präglas tiden fram till freden i Roskilde (1658) av stora insatser i svallvågorna efter krigens förödelse. Den kyrkliga verksamheten inriktas nästan helt på att återställa härjade kyrkor. Efter reformationen hade Växjö stift växt avsevärt, och nu ingick stora delar av Småland. När krigens härjningar var över kunde stiftet fortsätta med att förnya kyrkolandskapen, och mellan 1660 och 1760 så ersätts ca 40 romanska träkyrkor med nya kyrkor i trä.

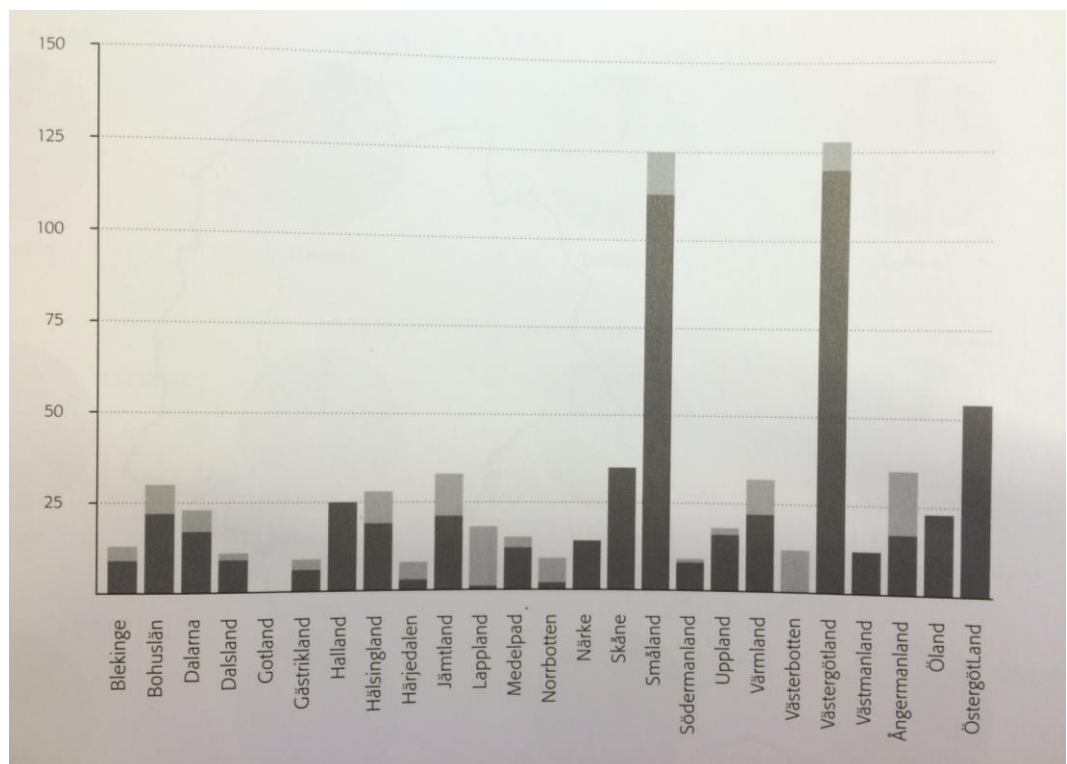
Under hundraårsperioden 1760-1860 var kyrkobyggnadsaktiviteten i Småland den mest omfattande i hela landet och överträffade därmed även det stora kyrkoförnyandet i grannlandskapen Västergötland och Östergötland. Sammanlagt tillkom 124 nya kyrkor i Småland, och flera kyrkor genomgick större planförändringar och ombyggnationer. Sammanlagt genomgick därmed ca 2/3 av landsbygdens kyrkor omfattande förändringar. Denna omdaning av kyrkolandskapet berodde dels på den stora befolkningsökningen, men också på det stora antalet träkyrkor. Esaias Tegnér, biskop i Växjö stift 1824-46, framstår som en av de starkt drivande krafterna bakom omvandlingen av stiftets kyrkor. Han hyllade den nya tidens kyrkors ljus och rymd, och under hans biskopstid genomfördes 32 nybyggen och ett tiotal beslut om kommande nybyggen fattades. I Värendsbygdens små medeltida socknar genomfördes också ett stort antal

sammanslagningar i samband med beslut om uppförande av en ny kyrka. Inte sällan mötte sammanslagningarna stort motstånd från bönderna. En riksbekant sådan konflikt är den som uppstod när Granhults och Nottebäck socken slogs ihop. Trots sammanslagningen fick Granhults kyrka stå kvar, och den utgör idag landets äldsta helt bevarade medeltida träkyrka. Kyrkan i Tegnaby utgjordes av samma typ av träkyrka som Granhult, men lyckades under sammanslagningen med Hemmesjö socken inte undgå rivning.

Småland, Västergötland och Östergötland är de landskap där man utan jämförelse uppförde flest nya kyrkor under 1700- och 1800-talen. I dessa landskap hade man i det längsta behållit sina romanska (tidigmedeltida) kyrkor, och här var behoven av ett större kyrkrum därför störst. Där man, som i t.ex. Uppland tidigt - ofta redan under senmedeltiden - byggt nya större kyrkor eller byggt ut de äldre räckte ofta kyrkorummet till även för 1800-talets befolkning. I Skåne byggdes merparten av de romanska kyrkorna istället ut och om under 1700- och 1800-talen. Först under det sena 1800-talets och 1900-talet påbörjades här mer omfattande nybyggnationer av kyrkor.

Nyuppförda kyrkor per landskap under perioden 1760-1860 i murverk (mörk stapel) respektive trä (ljus stapel).

Källa: Markus Dahlberg och Kristina Franzén, red. Sockenkyrkorna. Kulturarv och bebyggelsehistoria, Riksantikvarieämbetet 2008, sid. 243

BEDÖMNING

MILJÖNS RIKSINTRESSANTA VÄRDE

Billa-Hemmesjö är ett av de odlingslandskap i länet där, den för Småland typiska, utvecklingen av kyrkolandskapet under sent 1700-tal och hela 1800-talet är väl läsbar. Hemmesjö gamla kyrka representerar de många romanska kyrkor som uppfördes i de Småländska centralbygderna, och som utan större om- eller tillbyggnader användes fram till 1700- och 1800-talets explosionsartade befolkningsökning. Genom socknens båda kyrkor är det möjligt att utläsa den utveckling som, i ett nationellt perspektiv, är särskilt utmärkande för Småland, Väster- och Östergötland. Billa - Hemmesjö utgör ett sammansatt landskap där de båda kyrkorna, odlingslandskapet med sina väl synliga strukturer från både det förindustriella landskapet och 1800-talets skiften tillsammans visar på de småländska landskapets utveckling under 1700- och 1800-talen. Hemmesjö privilegierade ställning såsom biskopens i Växjö stifts prebendekyrka syns genom ett flertal exklusiva och ovanliga detaljer, såsom de rikt ornamenterade dörrarna, portalernas profilerade omfattningar, exklusiv dopfunt och det välvda taket. Av Växjö gamla stifts tidigaste absidkyrkor i sten är kyrkorna i Asa och östra Torsås rivna, medan kyrkorna i Hemmesjö, Drev och Dädesjö har överlevt som ödekyrkor. Stenkyrkorna i Moheda och Bergunda har förblivit aktiva församlingskyrkor.

Kronobergs län är det län där sockencentrum med miljöer från olika perioder utgör eller ingår i störst andel riksintressen. 41 % av länets riksintressen motiveras av eller innehåller ett sockencentrum. Kyrk- och sockentätheten i Småland är sammantaget lägre än i Västergötland, Östergötland och Skånes slättbygder. Men i fullåkersbygden i Värends centralbygd ligger kyrkorna i stort sett lika tätt som i grannlandskapen, och av Smålands många romanska kyrkor har flera bevarat sin tidigmedeltida karaktär på grund av 1800-talets många nybyggen. Länets agrara karaktär, och frånvaron av andra städer än Växjö fram till 1800-talets nya städer och samhällen, gör att landsbygdens sockencentrum har utgjort viktiga sociala och administrativa samlingsplatser i länet. De framstår som rimligt att Kronobergs län, på grund av sitt utpräglade kyrkolandskap, bör ha ett betydande antal riksintressanta sockencentrum. I fem st av de totalt 15 riksintressanta miljöerna som innehåller kyrkomiljöer, är kyrkolandskapets utveckling under 1700- och 1800-tal särskilt tydligt genom att den medeltida kyrkan eller lämningar av densamma är synliga vid sidan om den nya kyrkan.

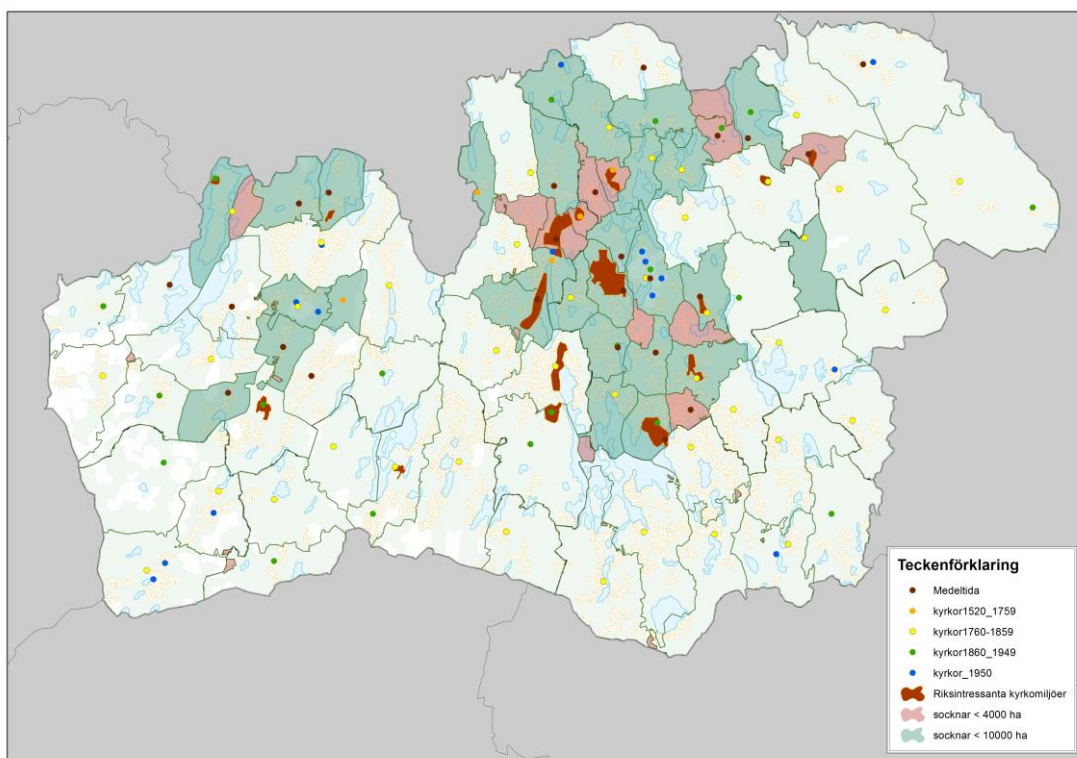
Den för Småland typiska utvecklingen av kyrkolandskapet - från medeltid till 1800-tal - är tydligt läsbar

Ett sammansatt landskap där kyrkorna och odlingslandskapet med sin ålderdomliga gårdsbebyggelse tillsammans visar på en vändpunkt i det småländska landskapets utveckling under 1700- och 1800-tal

Ett län med många riksintressanta kyrkomiljöer

Antal riksintressen som motiveras av och/eller innehåller sockencentrum:

Länets totala antal	15 st
Medeltida kyrka	4 st
1600-tals kyrka	2 st
1800-tals kyrka	4 st
Miljöer där utvecklingen från medeltid till 1800-tal är särskilt tydlig (där den medeltida kyrkan eller lämningar efter finns kvar vid sidan om 1800-talets kyrka)	5 st

Riksintressanta miljöer som motiveras av eller innehåller kyrkomiljöer av olika typ. Av de totalt femton riksintressanta kyrkomiljöerna är huvuddelen lokaliserad till de centrala bygderna i Värmd och Finnveden. Karta: Emy Lanemo

FYSISKA UTTRYCK I LANDSKAPET

En för Småland typisk utveckling av kyrkolandskapet, från medeltid till 1800-tal:

- Hemmesjö gamla kyrka från sent 1100-tal, med sitt högt belägna läge intill Hemmesjö gamla bytomt. Kyrkans placering på drumlinens rygg ger långa utblickar över omkringliggande landskap, samtidigt som kyrkan är väl synlig från sitt omland.
- Kyrkans utpräglade tidigromanska karaktär och exklusiva detaljer som tyder på dess privilegierade position, både under tidig- och senmedeltid. Sydportalens profilhuggna omfattning, ett bland sockenkyrkorna mycket exklusivt drag, och nord- och sydportalens rikt ornamenterade dörrar. Det välvda taket från 1400-talet, en kostsam och för Varend ovanlig ombyggnad.
- Hemmesjö nya kyrka, placerad i ett avsides läge jämfört med den gamla kyrkan, strax intill häradsvägen och mitt emellan Hemmesjö och Tegnaby gamla sockencentrum. Resterna av 1800-talets sockencentrum i form av sockenstuga mitt framför kyrkan, samt den successivt utbyggda bebyggelsen i kyrkans närhet.
- Hemmesjö prästgård, sedan 1800-talet belägen strax intill gränsen mellan Billa och Hemmesjö bygräns och med ståndsmässigt utformad trädgård och gårdsplan.

Ett landskap som illustrerar det småländska odlingslandskapets utveckling från förhistorisk tid till 1800-tal:

- Hemmesjö gamla bytomt strax norr om kyrkan, där Olsagården och Mellangårdens samlade struktur återger bytomtens ursprungliga läge. Sjöatorps och Södragårdens läge från tiden innan 1800-talets laga skifte. Järnåldersgravfält norr om bytomten.
- Hemmesjö utflyttade gårdar och deras spridda bebyggelsestruktur längs med drumlinens rygg och östra slänt. Prästgårdens läge och ståndsmässiga karaktär.
- Nygård och Billa Södragård med lägen från innan 1800-talets skifte och den utflyttade Billa Norregård. Både lägen och gårdarnas ålderdomliga bebyggelsekaraktär visar på Billa bys utveckling från medeltid till 1800-talets skifte.
- Järnåldersgravfält i Billas sydvästra utkanter. Mångtaliga bronsåldersrösen, varav flera av betydande storlek, spridda i inägorna kring båda Billa och Hemmesjö byar

- Stenmurar, odlingsrösen och rester efter fägata samt odlingslandskapets väl sammanhållna åkerstruktur på höjdryggens krön med betade hagar på framförallt den västra sidan.

Bild 1-4. Hemmesjö gamla kyrka, belägen längs med drumlinryggen, behåller till stora delar sin tidigromanska karaktär. Den rikt ornamenterade dörren är en av flera byggnadsdetaljer som vittnar om kyrkans privilegierade ställning som biskopens prebendekyrka.
Foto: Stefan Höglin

Bild 5-6. Den övre bilden är tagen söderut från Hemmesjö gamla kyrka. Drumlinens krön, och byvägen som löper längs med de mest höglänta delarna, syns tydligt. Öst och väst om vägen sträcker sig väl sammanhållna odlingsmarker, vars sammanhållna struktur är ett resultat av storskiftet 1763 och laga skiftet 1872. Den nedre bilden visar Hemmesjö Mellangård, en av de gårdar som fortfarande ligger på bytomtens ursprungliga läge. Foto: Stefan Höglin

Bild 7-11. Den övre bilden visar Hemmesjö prästgård, med sin ståndsmässigt utformade gårdsplan. Bild 8-9 visar Billa Södregård. Längst ned syns Hemmesjö nya kyrka, med sockenstugan symmetriskt placerad framför ingången till kyrkogården.

Foto: Stefan Höglin

RIKTLINJER

Att ta tillvara ett riksintresse i planering eller projektering handlar dels om att utnyttja värdenas potential för en hållbar utveckling, dels om att förhindra påtaglig skada. En åtgärd får, enligt miljöbalken 3 kap 6 §, inte leda till att riksintresset påtagligt skadas. Samtidigt bär ett riksintresse på resurser och möjligheter som ska tas tillvara i samhällsplaneringen. Följande riktlinjer ger ett antal exempel på hur skada kan undvikas, och miljön vårdas, stärkas och utvecklas:

- Bebyggelse eller andra anläggningar som stör kyrkornas visuellt dominerande läge i landskapet kan medföra påtaglig skada.
- Fornvård är grundläggande för att brons- och järnåldersgravarna ska vara syn- och upplevelsebara. Gravfälten tillhör riksintressets bärande värden, och indikerar byarnas långa kontinuitet. Tillstånd enligt 2 kap KML om att rubba, ta bort, gräva ut, täcka över eller genom bebyggelse, plantering eller på annat sätt ändra riksintressets gravfält bör i regel inte beviljas.
- Den utpräglade jordbruksbygden tillhör ett av riksintressets värden. Överföring av odlingsmark till skogsmark, samlad villabebyggelse eller liknande åtgärder som ändrar miljöns karaktär av odlingsbygd kan, beroende på omfattning och lokalisering, medföra påtaglig skada.
- Vidgning av byvägen mellan Billa och Hemmsjö eller andra åtgärder inom vägområdet som ger vägen ett mer storskaligt uttryck eller skapar barriärer mellan vägen och omkringliggande landskap kan medföra påtaglig skada. Utformningen är vid sådana åtgärder en viktig fråga
- Längs med Billavägen har jordbruksbebyggelse och villabebyggelse av olika karaktär vuxit fram, från 1800-talets slut och under 1900-talet. Bebyggelsens framväxt förklaras av sockencentrumets lokalisering vid häradsvägen. Fortsatt utökad villa- eller småhusbebyggelse längs med vägen bedöms inte kunna minska riksintressets läsbarhet, utan kan tvärtom med fördel lokaliseras hit.

FÖRSLAG PÅ ÄNDRINGAR

Riksintressebeskrivningen lyfter fram de aspekter som bedöms som riksintressanta, d.v.s. ett landskap som pedagogiskt visar en bygds framväxt från förhistorisk tid till sent 1800-tal - både vad gäller odlingslandskapet och kyrkolandskapet. Riksintressebeskrivningen bedöms tillräckligt tydligt lyfta fram riksintressets motiv och uttryck, och inga ändringar föreslås.

KÄLLFÖRTECKNING

Dahlberg, Markus & Franzén, Kristina (red.), *Sockenkyrkorna - Kulturarv och bebyggelsehistoria*, Riksantikvarieämbetet 2008

Höglin, Stefan *Agrarhistorisk landskapsanalys, Kronobergs län*. Länsöversikt. Raä 1998

Johansson, Lennart (red.), *Landen kring sjöarna, en historia om Kronobergs län i ett mångtusenårigt perspektiv*, Kronobergsboken 1999-2000

Larsson, Lars-Olof, *Småländsk bebyggelsehistoria*, Serie 1. History & Geography 1.3

Liepe, Anita, *Medeltida lantkyrkobygge i Väre - Ett försök till relationsanalys kyrkabygd*, Kronobergsboken 1984-85

Ullén, Marian, *Småland- landskapets kyrkor*, Riksantikvarieämbetet 2006

Kyrkplatsen som socknens centrum, Studier till kulturmiljöprogram för Sverige, Riksantikvarieämbetet 1992

FMIS, Riksantikvarieämbetet,
<http://www.fmis.raa.se/cocoon/fornsok/search.html>

Kommunala planer och program:

Översiktsplan för Växjö kommun, 2005

Lantmäteriet, Historiska kartor:

Hemmesjö, Storskifteskartan 1763, Lantmäteristyrelsens arkiv

Hemmesjö, Lagaskifteskarta 1872, Lantmäteristyrelsens arkiv

Billa, Storskifteskartan 1743, Lantmäteristyrelsens arkiv

Billa, Lagaskifteskartan 1863, Lantmäteristyrelsens arkiv

Fastighetsekonomen för Billa-Hemmesjö 1952, Lantmäteristyrelsens arkiv

Länsstyrelsen i Kronobergs län:

Kronobergs Natur, Naturvårdsprogram för Kronobergs län, 1989

Regionalt Kulturmiljöprogram,

<http://lansstyrelsen.se/KRONOBERG/SV/SAMHALLSPLANERING-OCH-KULTURMILJO/KULTURMILJOPROGRAM/Pages/default.aspx>